

ÁLOMFEJTÉS ÉS TEOLÓGIA

Borbély Szilárd: *Prokné, anyám*

Borbély Szilárd kisprózái után kutatva vettem észre, hogy a szerzőnek a *Kalligram* 2013. decemberi számában megjelent a *Prokné, anyám* című költeménye. A verset korábban nem ismertem, és közel tíz évig az irodalmi nyilvánosságban is jószerével ismeretlen volt. Utolsó verseskötetének megjelentetése után (*A Testhez*, 2010) a költő számos verset tett közzé folyóiratokban, így közölte a *Buklikatájában* darabjait is: ennek tervezetét 2013 tavaszán állította össze, a könyv pedig posztumusz, 2022 februárjában jelent meg a Jelenkor Kiadó életműsorozatában. Ennek a kötetnek a függelékében helyet kapott két olyan vers is, amely a tervezetben még nem szerepelt, és amelyet a szerző 2013 őszén küldött el folyóiratoknak: a *Kirké, disznószíve* a 2000 novemberi, a *Pegasus, szárnyak* a *Jelenkor* decemberi számában jelent meg. A *Prokné, anyám* a harmadik olyan vers, amely tematikusan és formailag is a kötet anyagához kapcsolódik, és amely megjelent a szerző életében, ezt azonban eddig nem tartotta számon a Borbély-filológia. Magam, aki a *Buklikatájában* utószavát írtam, 2023 nyarán bukkantam erre a versre, amikor a kisprózák listájának összeállítása közben átnéztem a *Szépirodalmi Figyelő* 2013. november–decemberi szépirodalmi bibliográfiáját.¹

2023 nyarán a bibliográfia mellett a vers egyetlen említését találták meg az internetes keresőmotorok: nem sokkal Borbély 2014 februárjában bekövetkezett halála után Hamar Péter a *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemlében* megjelent nekrológjában idézte a vers két részletét. A költeményt Hamar a „sikoly” és „egy mindenre elszánt, végsőkéig elkeseredett ember hangja” fordulatokkal jellemezte,² és idézte a 6c–7 szakaszokból a következő részt: „szorongva / ébresztenek engem az istenek éjjel, ahogy / most is, ezt szőgyelljem, kérdem én. Halott / szeretnék lenni, ha kívánni lehet még. De // az istenek itt sétálnak az éjben, amíg a jobb / oldalamon várok hallgatózom, hogy mit / akarnak. Amíg hozzászokom ahhoz, / hogy meg fogok halni, már nem riaszt.” A nekrológ szerzője, Borbély halála felől visszatekintve, próféciaának nevezte a versnek ezt a szakaszát. Amennyire látom, a bibliográfián és az idézett visszaemlékezésen kívül nem említik a verset, ami azért is meglepő, mert nem eldugott helyen, hanem elsőrangú folyóiratban jelent meg.

A *Prokné, anyám* megtalálható abban a mappában, amelyet Mészáros Ágnes, Borbély özvegye és Száz Pál találtak meg a költő számítógépén, és amelyből a *Jelenkor* mostani lapszámában Száz közli az *Ödipusz, aki megszüli* címet viselő töredéket. Ahogy Száz Pál bevezetőjéből kiderül, a fájl létrehozásának és egyben utolsó mentésének dátuma 2013. október 15., és lehetséges, hogy a verset Borbély Szilárd eredetileg nem a saját számítógépén írta. A *Kalligram*ban publikált vers mentes a hagyatékban talált szöveg három vessző- és két egybe-, illetve különírási hibájától. Így is maradt benne legalább négy egyértelmű tollhiba: „álkapcsom” helyett „állkapcsom” (4c), „fél ébren” helyett „félébren” (5), „amikor hunyorítva / kilessek” helyett „... kilesek” (6a) a helyes, az „amíg a jobb / oldalamon várok hallgatózom” (7) tagmondatai között pedig vesszőnek kell állnia, ahogy egyébként az

¹ SZIF 2014/1, 89–112. A bibliográfiát összeállította Micskei-Kőrös Kata.

² Elment egy siratnivaló, igaz ember. Borbély Szilárd halálára. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2014/1, 113–114., 114.

idézett nekrológban szerepelt is a szöveg. Borbély nem volt mindig következetes és pontos a mitológiai nevek írásában. A vers utolsó sorában a kétszer már helyesen szerepeltetett, címadó nevet így írja: „Prokne” (7). Ezt tekinthetnénk az ötödik egyértelmű tollhibának.

Néhány helyen vitatható a vessző-, illetve kötőjelhasználat. Az „oda // lépek az ágyhoz” (1b–2) szabályosabb lenne az *odalépek* egybetartozását jelző kötőjellel, de a szakaszhatáron érthető a kötőjel szövegeképíleg elegánsabb és talán a lépés bizonytalanságát is jelző elmaradása. A „míg jobbról, alig férek be” (3a) esetében grammatikailag nem helyes a vessző, de a beszédben ezen a helyen esetleg beálló szünetet érzékeltetheti. Érdekesebb anomália az „és sírtam megint, úgy emlékszem / az álmomban” (4b). Ezen a helyen egy egész sor múlt idejű igealak írja le az álmomban történeteket, az idézett rész pedig így érthető: „úgy emlékszem, hogy az álmomban megint sírtam”. Ez indokolná a vessző kitételét az „emlékszem” után, hiszen a beszélő nem arról számol be, jelen idejű igével, hogy álmában emlékezett valami korábbira – a folyóiratközlés ortográfiai megoldását így lehetne érteni. Érdekes a következő részlet: „Vagy afféle vagyok én, mint a néma / Filoméla, testvére, Prokné” (6b). A központozás itt nem teszi egyértelművé a referenciális viszonyokat, ami nem elhanyagolható a vers értelmezése szempontjából. Erre a helyre alább részletesebben is kitérek. A folyóiratközlés tipográfiai sajátossága, hogy a szakaszok sorszáma után pontot tettek (például „2.”), ahol pedig szám és betű kapcsolatával van felcímkézve az adott szakasz, ott ponttal és szóközzel választották el ezt a két elemet (például „1. a”), noha ezen a téren Borbély lényegében egységesen járt el a „bukolikus” versek esetében, amiktől a Prokné-vers digitális változatában sem tér el: a megfelelő helyeken a „2” és az „1a” jelöléseket alkalmazza. Írásomban én is ezt a megoldást követem. Tipográfiai szempontból feltűnik továbbá, hogy a strófák után, a számkódok előtt a „kéziratban” és a *Kalligram*ban sem áll üres sor, ami eltérést jelent a 2013. tavaszi kötettervhez és a korábbi folyóiratközlésekhez képest. Ennek aligha tulajdoníthatunk koncepcionális jelentőséget.

Hogy Borbély Szilárd felvette volna-e a költeményt a *Bukolikájában* darabjai közé, nem tudjuk bizonyossággal kijelenteni. Az azonban világosan látszik, hogy a vers formai és tematikus szempontból – szerkezete, metrikai sajátosságai, a mitikus utalások révén – a kötet világához kapcsolódik. A posztumusz megjelent könyv Borbély által összeállított kötetrendje szerint a középső ciklus (*VALAMINEK*) tizenhárom narratív költeményt tartalmaz: az első tizenegy falun, a versek alanyának gyerekkorában játszódik, a tizenkettedik (*Próteusz a pszichiátrián*) évtizedekkel később, a beszélő apjának utolsó életszakaszában, illetve halála után, az utolsó pedig (*Ikarosz a lakótelepen*) újra visszalép az időben, de nem a gyerekkorig, csak a lírai alany ifjúkoráig. Az utolsó két vers urbánus környezetben játszódik. A *Prokné, anyám* egészen a beszélő jelenéig vezet el, lényegében szinkron tudósítás, és az álombéli kórház mellett ugyanúgy egy nagyváros a helyszíne, mint a *Próteusz* és az *Ikarosz*-versnek. A legtöbb szál a *Próteusz a pszichiátrián* című darabhoz köti ezt a költeményt, és minden bizonnyal mellette találnánk meg neki a legalkalmasabb helyet a „bukolikus” versek ciklusában. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ha a szerző további versekkel is bővítette volna a kötet anyagát, nem alakított volna-e ki másik ciklusrendet. Az alábbiakban részletes elemzés helyett arra vállalkozom, hogy elsősorban a mitológiai vonatkozásokra koncentrálni megvizsgáljam, hogyan viszonyul a *Prokné, anyám* a *Bukolikájában* darabjaihoz.

A vers címe első látásra értelmezői szerkezetként fogható fel, vagyis mintha Prokné és a vers alanyának anyja azonosítva volnának egymással. Ha azonban mellé helyezzük a következő három „bukolikus” vers címét: *Bécsikék, legyek; Kírké, disznószőve; Pegazus, szárnyak*, egy másik értelmezés tűnik valószínűnek. Ezek a verscímek más logika szerint épülnek fel, mint a kötet két további olyan költeményének címei, melyek szintén vesszőt tartalmaznak: *Árkádiai legelő, alkonyi angyal; Hermész, a tolvaj isten*. Ebben a két utóbbi címben egyértelműek a szemantikai-logikai viszonyok. Az elsőben a helyszín mellett a vers meg-

határozó motívuma van megnevezve, míg az egyik jelző a bukolikus hagyomány egyik központi helyszínét idézi meg, a másik pedig a vers kulcsjelenetének idejét jelzi. A második cím értelmezői szerkezetet tartalmaz, Hermész neve után megadva az isten egyik fontos tulajdonságát, illetve funkcióját. Az első három cím talányosabb. A *Bécsikék, legyek* felsorolásszerűen nevezi meg a vers két, ellentétes irányba mutató motívumát. A Kírké- és a Pegazus-vers címe hasonló a leginkább a *Prokné, anyámra*. Ez a három költemény keletkezésük idejét illetően is közel esik egymáshoz. A vessző által kifejezett kapcsolatos mellérendelés egy-egy mitológiai alak nevét köti össze a versek központi motívumával. Az egyes motívumok összefüggnek az adott mitikus figurákkal, de összefüggésük nem írható le egyértelműen valamely grammatikai kategóriával. A „disznószíve”, mely a versben leírt disznóvágás során játszik szerepet, asszociálható a Kírké által disznóvá változtatott görögökkel, a szárnyak pedig a Pegazuson kívül több állattal, illetve állati testrésszel, melyekről szó van a versben. A *Prokné, anyám* cím is hasonlóan laza viszonyt ír le: ez a „bukolikus” vers a Prokné-mítoszhoz kötődik, és fontos (álom)szereplője az anya, vagyis szerepet kap benne Prokné és az anya is. A szöveg egészének fényében világos, hogy a költemény nem azonosítja Proknét és az anyát, de a címnek ezt a lehetséges értelmét („Prokné az anyám”), melyre fentebb utaltam, nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A Borbély hagyatékában fennmaradt töredék, a *Ödipusz, aki megszüli* címe is hasonlóan talányos: érthetjük úgy is, hogy a vonatkozó mellékmondat Ödipuszra vonatkozik, aki ezek szerint szül – és úgy is, hogy a cím megnevezi Ödipuszt, és kötőszó nélkül azt is, aki megszüli, minden bizonnyal őt, vagy akár valaki mást.

A *Bukolikájában* szerzője nem a mítoszok újramondásában érdekelt. Nem saját változatok megalkotására törekszik, és költői programja nem a mitikus történetekben rejlő lehetőségek kiaknázására irányul. Nem arról van szó, hogy kifürkészne azt a drámai, narratív, figuratív potenciált, amely ott van a mítoszokban, hogy aztán a maga költői gépezetében felhasználja ezt, továbbgondolva, hangsúlyokat áthelyezve, újabb összefüggéseket teremtvé. A versek beszélője nem a mítoszokat akarja megérteni vagy újraérteni. A mítoszok, illetve ami belőlük a versek szemantikai terébe kerül, annak megértését szolgálják, amit a narratív költemények a lírai hős gyerekkoráról, családjáról, faluja lakóiról, majd felnőtt életéről elmesélnek – ugyanakkor meghatározók az ábrázolás esztétikai minősége és a versek atmoszférája szempontjából. A vers központi mitológemájának megválasztása összhangban van a *Bukolikájában* gyakorlatával. A megidézett táj bukolizálásának fontos eszközét jelentik az antik költészetből vett motívumok, ugyanakkor a bukolikus világba igazán illő istenekkel csak elvétve találkozunk a könyvben – fontos kivétel Hermész, aki görög és latin (Merkúr/Mercurius) néven is címadója egy-egy versnek. Hangsúlyosabb a könyvben a Párkák (a Moirák római megfelelői), Graiák, Gorgók és Erinnuszok jelenléte, ezeket Kerényi Károly az Olüposz előtti istenségek között tárgyalja mitológiájában, hasonlóan a leghosszabb vers névadójához, Próteuszhoz. A kötetben szintén szereplő Kírkével és a Szphinxszel együtt olyan alakok ezek, melyek nem illenek a bukolikus tájba. Az *Árkádiai legelő, alkonyi angyal* részben a keresztény ikonográfián alapuló idillje csak a kötet néhány szakaszára jellemző. A könyv két leghosszabb mitológiai betéte *A Graiák ősz haja*³ és a *Dionüszosz és a pucák* című versekben található: az ősz hajú istennőknek a bosszúra való várakozásáról és a gyermek Dionüszosz/Zagreusz feldarabolásáról, megsütéséről és elfogyasztásáról olvashatunk részletesen. A görög-római mitológia halandó alakjai is inkább tragédiáikkal vannak jelen a versekben. A *VALAMINEK* ciklus nyitó darabja, *A Deukalion Termelő Szövetkezet* sem mint az emberiség újraalapítóját említi a névadó Deukaliónt, hiszen a mítoszból az özönvizet, nem pedig a sikeres újakezdést emeli ki. A cikluszáró *Ikarosz a lakótelepen* az öngyilkossággal asszociált zuhanás képzetére koncentrál. Az *Ekhó a verandán* című nagy anyavers az is-

³ A *Graiák* és az *ősz* között összekapcsoló elemként mintha ott lenne az előbbihez hangzása, utóbbihoz jelentése révén kötődő *grau/grey*.

tenek büntetése miatt kommunikációra képtelenné lett nimfa figurájával világítja meg az idegösszeomlástól sújtott asszony és családja helyzetét.

A tragikus hangoltság a meghatározó a Prokné történetét megidéző versben is.⁴ A mítosz szerint Prokné és Philoméla⁵ az athéni király, Pandión lányai voltak, aki az előbbi feleségül adta a thrák királyhoz, Téreuszhoz. Mivel Proknénak hiányzott Philoméla, Téreusz elment a lányért Athénba, de úton Thrákia felé megerőszkolta, majd amikor áldozata kilátásba helyezte, hogy bevádolja, kivágta a nyelvét. Téreusz fogságba vetette a lányt, feleségével pedig elhitette, hogy húga útközben meghalt. Rabságában a néma Philoméla szövetet szőtt, amelyen beszámolt a történekekről. Miután ezt kézhez kapta, Prokné kiszabadította testvérét, majd, hogy bosszút álljanak Téreuszon, a nővérek megölték Prokné és Téreusz fiát, Itüszet, és lakomaként feltálták a királynak. A haragra gerjelt Téreusz nekirontott a két nőnek, de ők isteni közbeavatkozás nyomán madárrá változtak: a legelterjedtebb változat szerint Philoméla fülemülévé, Prokné fecskévé, míg Téreusz búbosbankává lett. A magyar *fülemüle* (*csalogány*) szó alapján, melyben a görög Philoméla köszön vissza, egyértelműnek tűnik ez az összefüggés. De a görög változatokban még Prokné volt az, aki a daláról híres fülemülévé vált, a nyelvétől megfosztott Philomélából pedig fecske lett: megcserélődésük római fejlemény.

A történetet az antik irodalomban a legösszetettebben Ovidius dolgozta fel az *Átváltozásokban* (*Metamorphoses* VI. 424–674), a későbbi recepciót az ő előadása határozza meg.⁶ A mítosz immár több évezredes befogadástörténetében az egyes aspektusok különböző összefüggésekben és eltérő előjelekkel értelmeződtek. Már az ókorban fontos toposz volt a csalogány éjszakai panaszdala, mely az egyik magyarázat szerint a fiát sirató anya éneke. A halottsirató mellett a Philomélával azonosított csalogány a költészet metaforája is, ahogy szöttestét általában véve a művészettel asszociálják. A férfiak által elkövetett erőszak és a női bosszú vagy a bosszú lehetetlenségének kettőssége számos feldolgozásban megjelenik. A hang elvesztésének motívuma fontos a különböző feminista olvasatokban, melyek a társadalmi nemi szerepek, a hatalom és a nyelv összefüggéseit vizsgálják.⁷ A modern traumaelméletek felől is új értelmezéseket nyer a mítosz, csakúgy, mint a *medical humanities* keretein belüli *literary disability studies* perspektívájában.⁸

Prokné nevének címbe emelése tehát az egyik legbrutálisabb mitikus történetet idézi meg, és ez árnyékot vet az egész költeményre. A vers olvastán aztán kiderül, hogy annak anyaga önmagában is igen sötét tónusú. Mielőtt folytatom a mitikus összefüggések tárgyalását, röviden vázolni kell a vers alaphelyzetét. A *Prokné, anyám* álomvers, egy álom leírása és az arra adott reflexió megfogalmazása. Az álombeli történés elején a lírai én bemegy anyjához a kórházba, ahol azt látja, hogy az anya ágya be van terítve fehér lepe-

⁴ Kőrösi Imre észrevétele szerint Borbély életműve a magyar irodalomban ritka, tragikus hangoltságú posztmodern oeuvre: *Lucus a non lucendo* [Borbély Szilárd: *Bukolitikájban*]. *Mozgó Világ*, 2022/6, 106–111., 110.

⁵ Borbély *Filomélának* írja a nevet, ezt a megoldást csak akkor követem, ha idézem a szövegét.

⁶ Az ovidiusi elbeszéléstről lásd Ingo Gildenhard – Andrew Zissos: *Barbarian variations. Tereus, Procne and Philomela in Ovid (Met. 6.412–674) and Beyond. Dictynna*, 2007, 1–22. A történet metapoétikus értelmezéséhez lásd Konkoly Dániel: *Minden mozgásban van. Az erőszak metapoétikus vonatkozásai Ovidius Metamorphoses című művében. Alföld*, 2019/12, 117–123., 118.

⁷ A mítosz befogadástörténetének nagy szakirodalma van. Igen hasznos az alábbi összefoglaló: Doerte Bischoff – Julie Freytag: *Philomela und Procne*. In: Maria Moog-Grünwald (szerk.): *Mythenrezeption. Die antike Mythologie in Literatur, Musik und Kunst von den Anfängen bis zur Gegenwart*. [Der Neue Pauly. Supplemente 5.] Metzler, Stuttgart–Weimar, 2008, 590–595.

⁸ Simon Attila: *Trauma és (a)phonia: Christoph Ransmayr Az utolsó világ című regényének Philomela-epizódjáról. Alföld*, 2017/8, 88–105. Thomas Emmrich: *Speech–Amputation–Writing: Philomela’s Notalogy*. In: Erik Grayson – Maren Scheurer (szerk.): *Amputation in Literature and Film. Artificial Limbs, Prosthetic Relations, and the Semiotics of „Loss“*. Palgrave Macmillan 2021, 257–288.

dővel. A lepedők alatt „valami egészen / apró kis darabokat” talál (3a). A vers legdrámaibb részlete, amikor az énelbeszőlő az álomnarratívában anyja párnája fölé hajol: „valamit éreztem a számmal, / amit bekaptam egy lélegzettel, vagy / csókra kinyílt számba csúszott be. Anyám // feje volt, kicsire kiaszott, mint egy / csirke feje” (4b–c). Az álombeli én sír, térdre rogy, és nagy nehezen kipiszkálja a szájából a fejet, amely a földre esik. Miután feltápaszkodik, látja, hogy ott van a kórteremben az apja, akinek nem kellene ott lennie, és aki nem a megszokott köntösében van; az álombeli én megsimogatja apja arcát, kezébe veszi a kezét. Az utolsó álomkép: „A borostája / serceg az ujjam alatt. Meg kellett volna már / borotválnom, jut eszembe...” (4f) A három pont jelzi az álom megszakadását, ezt követően a vers a felébredés utáni tudattartalmakat közvetíti.

De hogyan kapcsolódik mindehhez Prokné? A vers címe mellett a már idézett részletben, az álom értelmezésére tett kísérlet összefüggésében jelenik meg a mitológiai figura neve: „Vagy afféle vagyok én, mint a néma / Filoméla, testvére, Prokné” (6b). Ahogy fentebb utaltam rá, a szöveg hely központosítása hozzájárul értelmének rögzíthetetlenségéhez. A *Filoméla* név után álló vessző arra enged következtetni, hogy a beszélő Philomélához és Proknéhoz is hasonlítja magát: „olyan vagyok, mint Philoméla és az ő testvére, Prokné” (esetleg: „olyan vagyok, mint Philoméla – vagy inkább az ő testvére, Prokné”). Ha ki akar-nánk igazítani a hasonlítást kifejező szakasz szerkezetét, a *Filoméla* utáni vessző elhagyása lenne kézenfekvő („olyan vagyok, mint Philoméla testvére, Prokné”), mert a folytatásból úgy tűnik, a vers alanya sokkal inkább Proknéhoz, mint Philomélához hasonlítja magát. Ha viszont a *testvére* szó utáni vesszőt hagynánk el, akkor ez a – nehezkesebb – értelem állna elő: „olyan vagyok, mint Philoméla; az ő testvére Prokné”, ami után a Proknéről mondottak következnek, mintegy mitológiai magyarázatként, hozzátoldásként. Mégis, ez olyan javítási kísérlet lenne, amely csak bonyolítaná a helyzetet. Ha egy pillanatra eltekintünk a legvalószínűbb megoldástól (tollhiba), akkor akár legalábbis közvetve Borbély mitopoétikájának egy fontos vonására hívja fel a figyelmet ez a felesleges vessző: arra, hogy az egyes mitikus figurákhoz köthető tulajdonságok, elbeszéléselemek nem feleltethetők meg egyértelműen a versekben az élettrajzi kód jegyében felidézett szereplőknek és helyzeteknek.⁹

Ahogy utaltam rá, az énelbeszőlő Proknéhoz hasonlítja magát: „testvére, Prokné, aki anya is volt, / de a fájdalom és a gyűlölet tébolyában / emberhúst táltal fel ebédre, saját fiát / talán. Nem értem” (6b). Az ént és Proknét az álomnarratíva tükrében az ember által elfogyasztott emberhús köti össze. De míg Pandión lánya a férjének táltal fel emberhúst lakomaként, addig az álombeli én a saját szájába fogadja, önkéntelenül és öntudatlanul, a „kicsire kiaszott” fejet. Ez a mozzanat a versben meg nem nevezett Téreuossal rokonítja az ént. Neki nem akadnak meg a szájában Itüsz tagjai, mint ételt fogyasztja őket el, de amikor felfogja, hogy a saját fiát ette meg, ugyanúgy meg akar szabadulni a szörnyű tápláléktól,¹⁰ mint a Borbély-vers álomalakja. Utóbbi bár nem nyelte le a fejet, úgy próbálja eltávolítani a testéből, mintha már a gyomrában lenne: „Erőlködtem, mint aki hányni akar, / jobb mutató ujjammal” (4c).¹¹

⁹ Akár nevezhetnénk ezt mitoszemantikai polivalenciának is.

¹⁰ Ovidius elbeszélésében Téreuusz (a latinos alak: Tereus) a legszívesebben megnyitná a mellkasát („reserato pectore”, *Metamorphoses* VI. 663), hogy megszabaduljon a fiából főzött ételtől.

¹¹ A daktilikuság mellett feltűnő ennek a mondatnak a különös szórendje, amely fontos jellemzője a költeménynek, hasonlóan a *Bukolikatájában* több darabjához: a versbeszélő nem a mutatóujjával akar hányni, mégis hátraveti ezt az elemet a mondatban. Hasonlóan furcsa például a vers elejének indázása „valami miatt, mint szokásos, hisz ott van, / úgy tűnt álomban, már régóta anyám” (1a), aminek valahogy így lehetne a természetes prózai elrendezése: „szokás szerint, valami miatt, hisz álomban úgy tűnt, anyám már régóta ott van”. Keresztesi József megfigyelése szerint a falu világát elhagyó versekre és a két gyászversre nem a hexametertörmelékek jelenléte, hanem a jambizálás a jellemző. Keresztesi József: Az istenek alkonya [Borbély Szilárd:

A versbéli fiú („Borbély”) egy anyához hasonlítja magát, és a mítosz anya-apa-fiú hármását két figurára szűkíti. A fiú véletlenül bekapja anyja fejét, így eljártssa a mit sem sejtő apa (Téreusz) szerepét, a hasonlat révén viszont az anyával (Prokné) is összeköti magát. Az anyára viszont a mítoszbeli fiú (Itüsz), vagyis az áldozat szerepe jut. Áthelyeződések révén megtörténik a szerepek felcserélése.

Ovidiusnál Itüsz feje nem kerül be a lakomába, hanem akkor válik a drámai jelenet részévé, amikor Prokné tudatja férjével, hogy mi is történt. Miután evett, Téreusz hívhatja fiát, amire Prokné a „benned van, akit hívsz” választ adja, amit a király nem érthet meg: ezután tartja az apa arcához a fiú levágott fejét. A fej tehát a római költő művében az azonosítás eszköze. A Borbély-vers átomleírásában helyettesítő funkciója van.

Az, hogy sor kerül az akaratlan kannibalisztikus mozzanatra, annak köszönhető, hogy az álombeli én a halott anyjának adott utolsó búcsúcsók mintájára meg akarja csókolni a jelen nem lévő anyát. „Anyám / már nincs is, azért volt ez az ágy úgy / befejezve, szorosra behúzva a lepedője. / Akkor álomban megint úgy volt, // mint akkor, amikor láttam őt legutoljára, / hogy lehajoltam, az arcát akartam még / egyszer utoljára érezni, hogy egy csókot / adhassak neki még, mielőtt soha többé, / mert az istenek elviszik őt oda át, ahová / majd egyszer elmegyek én is.” (3b–4a) Az életműnek a *Halotti Pompával* kezdődő szakaszára jellemzők a művek közötti intenzív kapcsolódások.¹² Az álombeli gesztus előképét megtaláljuk az *Egy büntény mellékszálai* című esszé huszadik szakaszában, ahol a koporsóban fekvő anya megcsókolásáról van szó.¹³ A *Prokné*, *anyám* síró énelbeszélőjének lélegzete vagy valami álombeli, irracionális gravitáció („csúszott be”) juttatja a fejet a szájába arról az ágyról, ahol nincs semmi, csak a fentebb említett, a versben közelebbről nem meghatározott „apró kis darabok”. A kegyetlenség gesztus undort kiváltó testi tapasztalásba fordul (az *undor* szó háromszor szerepel a versben). A fej kis mérete hozza magával a csirkefej képzetét, először a már idézett hasonlat részeként („mint egy / csirke feje”). A kép aztán túlnő ezen a hasonlaton, és az irreális álomképen belül mint lehetséges valóság-elem jelenik meg: „Nem tudom, / végül az anyámé vagy csirke feje volt” (4d).

A fej, mérete alapján, madaré lehetne. Ez a vers mitikus figuráihoz kapcsolja az anyát, hiszen ők madárrá változtak. A fej megjelenése kétszeres transzfiguráción alapul: az anya, aki anyagi valójában már nincs jelen, újra megjelenik testileg, fejének miniatűr változata révén. De a fej nem tölti be azonosító szerepét: nem lehet felismerni, hogy az anyához tartozik-e. Csupán a fej elhelyezkedése az anya párnáján, végső soron egy metonimikus összefüggés, enged erre következtetni. Az elveszett anyával való újraegyesülés vágya a test egészét képviselő testrészt szájba jutásában mutatkozik meg, de ez együttjár a tabut és az újraegyesülés lehetetlenségét jelző undorral.

Hogy a mítosznak való megfelelés terén a verset nem az egyértelműség, sokkal inkább az eldöntetlenségek jellemzik, jelzi a Proknéről adott magyarázat vége: „saját fiát / talán. Nem értem.” A „talán” azt implikálja, mintha a mitológiában nem lennének egyöntetűek a beszámolók Itüsz meggyilkolásáról, noha ebben a kérdésben egységes a hagyomány. Borbély itt olyan mitográfus benyomását kelti, aki egy egyébként nem ismeretlen körbe sorol át egy elbeszélésrészletet: a homályos mítoszvariánsok körébe. Ez összefügg azzal az alapvető bizonytalansággal, amely a vers beszédhelyzetére általában jellemző, és amelyet a „talán” utáni „Nem értem” is jelez.

A versben beszélő én, mint láttuk, Prokné mellett felveti saját magának a Philomélával való hasonlóságát is – már ha követjük a szöveg hagyományozott központosását. A fej,

Bukolitikájban]. *Jelenkor*, 2022/12, 1447–1453., 1449. A Prokné-versre nem terjeszthető ki ez a megállapítás.

¹² Erről lásd Száz Pál értekezését: „*Haszid vérző Kisjézska*”. *Kultúrák közisége és szövegközisége Borbély Szilárd műveiben*. Kijarat, Budapest, 2020.

¹³ Lásd az *Árnyképrajzoló* című kötetben, Kalligram, Pozsony, 2008, 102–103.

arc, száj elleni erőszak, melynek mítoszbeli paradigmája Philoméla nyelvének Téreusz általi kivágása, fontos motívum a *Halotti Pompában*, ahol megjelenik a nyelv kitépésének képe is.¹⁴ Az *Egy bűntény mellékszálai* több helyén is szó esik a fej különböző pontjait ért brutális támadásról, a rablógyilkosságot dokumentáló helyszíni fotók és az igazságügyi orvosi jelentés alapján.

A megcsonkított, nyelvtől megfosztott Philomélának a némaságát emeli ki a versbeszélő, ez pedig nemcsak az énrre, hanem anyjára és apjára is jellemző. Az én néma volta, illetve a némasággal való asszociálhatósága egyrészt a vers jelenéhez, a megrázó álomból való ébredéshez köthető. Másrészt pedig ahhoz a traumához, amelyet leginkább a szüleit ért rablógyilkossággal azonosíthatunk. Az apa beszédre való képtelensége fontos eleme az álomleírásnak. Az anya néma, mert halott, és az álomban is csak hiányával és a helyettesítő fej révén jelenvaló.¹⁵ Philoméla némaságának oka, nyelvének kivágása, roncsolt szája is párhuzamba állítható az anya fejével, amely el van választva testétől. Az álombeli én esetében is hangsúlyos a testnek ez a tájéka, ahogy a szájüregét eltorlaszoló, az undoron túl potenciálisan fulladással fenyegető fejfel manipulál: „próbáltam a számból kipiszkálni, / mert nem tudtam kiköpní magamtól” (4c).

Philomélán és Proknén kívül a vers beszélője felébredése után Oidipuszt is bevonja az ön maga helyzetére való reflexióba: „De meg kellene érteni, mit / akartak az istenek üzeni az álom nyelvén. [...] Ebből verset kellene // írni, mert nem értem az álmot, amit / kaptam, akárhogy forgatom magamban, / mint kavicsot, mi a vízparton szembe tűnik. / Míg apám Oidipusz, aki vak szemeivel néz a / sötétbe, ahová nem pillantok be magam / most” (6a–b). Ezután következik a „Vagy afféle vagyok én” kezdetű mondat. A mondatok rendje szövegtani értelemben furcsa, különösen a főmondati értékű „Míg apám Oidipusz”, amelyben a kötőszó is indokolatlannak tűnik, és a predikatív szerkezet is váratlanul hat. Ez a megnyilatkozás nem az álomleírás, hanem a felébredést követő eszmélkedés részeként hangzik el, a szervetlennek tűnő mondatépítkezés ennek a tudatállapotnak felel meg. A kavicssal a szájában gyakorló Démoszthenész megidézése jelzi, hogy a vers beszélője küzdelmet folytat, hogy artikulálni tudja álmát. Az énelbeszélő nem fér hozzá ahhoz, amit a sötétbe néző, vak apja érzékel, akit álmában látott; a vers jelenében nagy szerep jut a fény és a sötétség kettősségének. A töredékes Oidipusz-vers, az *Ödipusz, aki megszűli*, mutatja, hogy Borbélyt 2013 őszén foglalkoztatta apjának a görög mítosz tragikus alakjával való összekapcsolása. Hogy milyen szemantikai összefüggések bomlottak volna ki a fragmentumként ránk maradt költeményben, ha elkészül, csak találgatni lehetne. Az biztosan kijelenthető a digitális verskézirat alapján, hogy az apát és Oidipuszt rokonítja a származásuk körüli rejtély.

A *Prokné, anyám*, ahogy utaltam rá, sok szálon kapcsolódik a *Próteusz a pszichiátrián* című vershez, mely a *Bukolikatájában* legkorábban megjelent darabja. A Próteusz-vers központi mitológiai vonatkozása egyértelmű: a tengeristen alakját Borbély a vers jelen idejében már nem élő apával kapcsolja össze.¹⁶

¹⁴ A *Halotti Pompa* több versét is ide kapcsolhatjuk. Így a *Nagyheti Szekvenciák* IV. sorszámú darabját, amelyben a nyelv kihúzása és a fej baltával való „trancsírozása” is megjelenik. A XIV. darab Krisztus fejének különböző részeit sorolja föl mint a megkínzás tárgyait, itt is előjön a nyelv kiszakítása. Az *Ámor & Psziché-Szekvenciák* részét képező *A bűncselekmény emblémája* a megvakított Orpheusz betört szájából kiálló ferde fogsort említi, ez az *Egy bűntény mellékszálai* említett, 20. szakaszának megfelelő pontjára emlékeztet. Külön vonulatot alkot a *Halotti Pompában* a szem megsértése, illetve megsemmisítése, amely visszaköszön a *Bukolikatájában* egy helyén is.

¹⁵ Az anya „szótlán csendje” meghatározó a *Bukolikatájában* Ekhó a verandán című darabjában.

¹⁶ A versről lásd Krupp József: Próteusz hallgatása. Borbély Szilárd verséről. *A Vörös Postakocsi*, 2020/4, 4–14.

Mindkét versben meghatározó helyszín a kórház, illetve a pszichiátria: a korábbi versben visszaemlékezés, a későbbiben álom keretében van szerepe. Közös vonás, hogy a kórházba érkezéskor a szülő nincs az ágyában. Az anyaversben a szorosan felhúzott fehér lepedő fogadja a fiút, az apaversben viszont a lepedő jelzi a test lenyomatát: az apa nem halt meg, hanem elrejtőzött a folyosón. A *Prokné*, *anyámon* belül maradván feltűnő a lepedő rendet és világos viszonyokat sugalló, mégis ijesztő tisztasága, mely „valami egészen / apró kis darabokat” rejt el (3a): ezeket a belélegzett anya-csirke-fej előjeleinek tekinthetjük. A lepedő ellenképe a versben az apa foltos kórházi köntöse: „Csupa folt, amelyeket / már nem lehet kimosni, meg újak is vannak / belevésve” (4d). Mintha csak a Próteusz-versből lépett volna át az apa a későbbi költeménybe, hogy magával hozza a feldolgozhatatlan múlt miatti nyugtalanságot.

„Próteusz” kommunikációra való képtelensége az apavers egyik legfontosabb témája. A korábbi műben ez a víz közegével összekapcsolt mormolásként van leírva, itt pedig morgásként: „De apám nem / beszél, morgását alig értem, amit motyog, / ahogy szokta” (4e). A mondat zárata szintén összecseng a Próteusz-vers egy részletével: „Megkérdem majd, amit / szoktam, ahogy szoktam” (*Próteusz a pszichiátrián*, 2). Apa és fiú rutinszerűen ismétlődő, eredménytelen kísérletei a nyelvi érintkezésre a két szereplő irányából vannak itt bemutatva. Az apa nyelvtelenségét mitikus okkal magyarázza a szöveg: „az istenek elvették tőle a beszédet” (4f). Ez a mondat felidézi a *Próteusz*... egy részletét („A beszéd elveszett”, *Próteusz a pszichiátrián*, 3a) és az anya afáziáját bemutató *Ekhó a verandán* két szöveghelyét, ahol az isteni büntetést említi a versbeszélő. A vers legelső és legutolsó sorairól van szó, az előbbi helyen az énről van szó, amiről nem tudja eldönteni, hogy kegy vagy büntetés az istenek részéről: Mnemoszüné elvette tőle „az emlékezet terhét”, az utóbbi helyen pedig az anyáról, hogy megbüntették az istenek, de aztán megkönnyöültek rajta (*Ekhó a verandán*, 1 és 7).

A Prokné- és a Próteusz-versben is fontos szerep jut az álomnak, még ha az utóbbit nem tekinthetjük is álomversnek, a versnek csak kisebb részére terjed ki az álomnarratíva: a kötetben tíz oldalt elfoglaló hosszúvers felénél, a visszaemlékező elbeszélést váltja fel a hangsúlyosan friss élményként említett álom leírása, melyet néhány sor után újra emlékező és elmélkedő részek váltanak fel: „Álmomban ma is láttalak” (*Próteusz a pszichiátrián*, 5). Hogy az álom a versírás helyzetének aktuális körülménye, a *Prokné*, *anyámban* még hangsúlyosabb, hiszen ez a vers „Az éjjel azt álmodtam” felütéssel kezdődik (1a). A felébredést követő szorongás egyik testi vonatkozását így írja le Borbély apaverse: „Hajnal / előtt, félálomban fordultam a bal oldalamra, hol a / szívujjaim szorul ilyenkor.” (*Próteusz a pszichiátrián*, 5. A bal oldalra fordulás megismétlődik a vers 7. szakaszában.) A Prokné-versben ezt olvassuk: „Erre ébredek fel, / / a szívem dobogása a torkomban. Bal oldalamon / fekszem, ahogy nem volna szabad” (4f–5). A versbeszélő három lépésben számol be arról, hogy a hátára, majd a jobb oldalára fordul, végül a jobb oldalán fekvén várja, hogy mit akarnak „az istenek”. Némileg groteszk a hatása annak, hogy a jobbra és balra fordulás a vers utolsó soraiban, kozmikus távlatokban is megismétlődik: „Bal felé fordul a Föld, / / kel a Hold jobbra” (7). A szívujjaim szorulásának klasszikusnak ható megfogalmazása a korábbi versben így hangzik: „Ma szívszorongva ébredtem megint” (*Próteusz a pszichiátrián*, 7). Borbély versbeszélője úgy számol be erről a tünetről, mint amelyet évek óta elszorogva szenved. Az álomversben ennek megfelelője: „a szívszorulást, amelyre szorongva / ébresztenek engem az istenek éjjel” (6c). Mindkét költeményben fontos összetevője a szívszorongásnak a légszomj, amely a Próteusz-vers nagyon alaposan kidolgozott motívuma, és a *Prokné*, *anyámban* is fontos szerepet játszik, egészen addig, hogy Borbély versbeszélője azokról a légzési gyakorlatokról is beszámol, amelyek segítenek oldani a kínzó pszichoszomatikus tünetet.

A *Prokné, anyám* két jelentős ponton eltér a *Bukolikatájban* verseitől. Az egyik, ami az eddigiekből is látszik, hogy ez a költemény sajátosan használja az „istenek” szót, amely a verseskötet alapszava. Ez a jelölő a könyvben több jelöltre is vonatkozhat: a falu felnőtt lakóira, összefoglalóan vagy egy csoportjukra; a földi hatalom képviselőire; a mítoszokból ismert istenségekre; közelebbről meg nem határozott, transzcendens erőkre. Sok szöveghelyen nem dönthető el könnyen, hogy melyik értelmezés a legtermékenyebb.¹⁷ A *Bukolikatájban* világról elmondható volt, hogy mitológiája nem ismeri a transzcendenciát.¹⁸ A verseskötetben feltűnt továbbá, hogy a VALAMINEK ciklus utolsó két darabjában, melyek nem a faluversek közé tartoznak (*Próteusz a pszichiátrián*, *Ikarosz a lakótelepen*), nem szerepel az „istenek” kifejezés. Ezzel szemben a *Prokné*-versben hétszer szerepel ez a szó. Először a halott anyának adott csókot tematizáló, már idézett részben: „az istenek elviszik őt oda át, ahová / majd egyszer elmegyek én is” (4a), majd azon a helyen, ahol az apa beszédre való képtelenségének okozójaként vannak megnevezve az „istenek” (4f). A következő őt szöveghely az én szemszögéből beszél az istenekről. „Csukott szemhéjamba halvány / derengés vetül. Talán ez már annak a világnak / a fénye, hol az istenek várnak, az isteneink, / kérdezem magamtól fél ébren” (5). Ahová Borbély költészete szinte sosem jut el, a giccs közlése, oda juthatnának ezek a sorok, ha nem lenne ott a mondat utolsó tagmondata. Mindenesetre ez a szöveghely az „istenek”-et „isteneink”-ké transzformálja. A vers beszélője ezután az „istenek” három cselekedetét nevezi meg, melyek rá irányulnak: ők üzennek neki „az álom nyelvén”, s ezt meg kell értenie (6a), sorsot mértek ki rá (6c), és ők ébresztik éjjel (uo.). Az álom és az ébredés tudatállapotaiban Borbély az „isteneiket” jelenvalóként lépteti fel: „Halott / szeretnék lenni, ha kívánni lehet még. De // az istenek itt sétálnak az éjben” (6c–7).¹⁹

A másik lényeges különbség a *Bukolikatájban* verseihez képest, hogy a *Prokné, anyám* explicit módon reflektál saját megszületésére. Az „Ebből verset kellene írni” fordulat kétszer szerepel a költeményben (5, 6a–b), egy további helyen kiegészül a „mégis”-sel (6b–c), végül a következőképpen módosul: „egy verset / lehet írni” (7) – ez volna az álom egyik üzenete. Borbély nemcsak a vers születésére mutat rá művének zárlatában, hanem utal a szöveg majdani befogadására is: „És csak a vers teste marad, / amely talán választ ad majd egyszer / valakinek arra, amire én sem tudom / a választ. Így üzennek ide ők” (Uo.). A *Bukolikatájban* „istenei” mintha valódi transzcendens erőkként, sajátos poetoteológiai összefüggésben jelennének meg a *Prokné, anyám* utolsó soraiban.²⁰

¹⁷ Lásd erről: Krupp József: A Tinószemű, Kirké és az „istenek”. Borbély Szilárd *Bukolikatájban* című kötetének antik vonatkozásai. *Studia Litteraria*, 2022/1–2, 184–197., 188–193. Kovács Edward: A mítosz színeváltozása [Borbély Szilárd: *Bukolikatájban*]. *Szépirodalmi Figyelő*, 2022/4, 108–115., 113–114. Vö. Valastyán Tamás, „AMIKOR VALAMINEK VÉGE”. Invenció és konvenció Borbély Szilárd utolsó verseiben. *Literatura*, 2017/4, 329–343., 336–338.

¹⁸ Margócsy István: Nincstelen istenek [Borbély Szilárd: *Bukolikatájban*]. *Élet és Irodalom*, 2022/16 (ápr. 22.), 21.

¹⁹ Az idézet első szakasza visszajára fordítja a versnek azt a részét, amikor a felébredő énelbeszélő megállapítja, hogy mellette világít a felesége számítógépének/telefonjának a képernyője, így kommentálja helyzetét: „De jó / lenne élni, gondolom, amikor hunyorítva / kilesek” (6a). Ez a szakasz Kosztolányi *Őszi reggelijét* visszahangozza: „Jobb volna élni.” Érdemes megjegyezni, hogy Borbély Szilárd az *Élet és Irodalom* „Visszanéz” rovatában esszét írt Kosztolányi *Számadás* című kötetének egy másik verséről, a *Ha negyvenéves...* címűről. Ennek a versnek hasonló az alaphelyzete, mint a *Prokné, anyámnak*: ennek is fontos eleme az éjszakai felébredés és a léten való töprengés. Borbély cikke: Ha Kosztolányi... *Élet és Irodalom*, 1998/35 (aug. 28.), 23.

²⁰ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.